

نسخ خطی نهج البلاغه در پژوهش‌های استاد عزیزالله عطاردی

علی صدرایی خویی*

نهج‌البلاغه اثر سترگی است که هزاره اول عمر خود را سپری نموده و در هزاره دوم حیات خود وارد شده است. این اثر، در طول این هزاره مورد توجه متفکران و معرفت‌پژوهان رشته‌های مختلف اسلامی، از ادب گرفته تا تاریخ، اخلاق، عرفان، حکمت و کلام، سیاست و حکمرانی و مدیریت، به‌عنوان یکی از مهم‌ترین منابع قابل استناد و تأمل برانگیز، بوده است.

استاد عطاردی، با توجه به اهمیت فوق‌العاده نهج‌البلاغه، در راستای پژوهش‌های خود، عنایت ویژه‌ای به‌بازشناسی و انتشار متن و شروع نهج‌البلاغه داشته‌اند. او برای این‌کار ابتدا تصحیحی فنی از متن نهج‌البلاغه انجام داده و سپس چند شرح کهن آن را شناسایی، تحقیق و منتشر نموده است.

آثار و اقدامات ایشان درباره متن و شروع نهج‌البلاغه و موضوعات مربوط به آن، بدین ترتیب است:

تصحیح نهج‌البلاغه

استاد عطاردی، تصحیح نهج‌البلاغه را یک سال قبل از انقلاب شروع کردند. تصحیح ایشان، براساس پنج نسخه کهن صورت گرفته که عبارت‌اند از:

---

* استاد...

۱. نسخه کتابخانه آیت الله مرعشی

این نسخه در سال ۱۳۶۶ ق تحریر شده و کهن‌ترین نسخه موجود از نهج البلاغه است. این نسخه قبلاً در تهران نزدیک کتابفروشی بوده و بعداً به کتابخانه آیت الله مرعشی منتقل گردیده است و در سال ۱۳۷۲ به صورت فاکس میله از سوی انتشارات آن کتابخانه در قطع وزیری به چاپ رسیده است. استاد، این نسخه را در هنگامی که در نزد کتابفروشی در تهران بوده، ملاحظه کرده است.

الف- نسخه‌ای که در سال چهار صد و نود و اندی تحریر شده و در کتابخانه‌ای شخصی، در تهران نگهداری می‌شده است.

ب- نسخه کتابخانه مسجد چهل ستون تهران.

ج- نسخه مدرسه نواب مشهد به تاریخ ۵۴۴ ق.

د- نسخه کتابخانه‌ای در لکهنوی هندوستان که در سال ۵۱۰ ق تحریر شده است.

۲. معرفی چهل نسخه بسیار کهن از نهج البلاغه

در فهرستگان نسخه‌های خطی حدیث و علوم حدیث شیعه، بیشتر از ۲۰۰ نسخه خطی از نهج البلاغه در کتابخانه‌های ایران معرفی شده است.

۳. شرح نهج البلاغه

استاد عطاردی چند شرح کهن از نهج البلاغه را شناسایی و تحقیق و منتشر نموده که عبارت‌اند از:

۱/۳. **أعلام نهج البلاغه**: تألیف علی بن ناصر السرخسی، تهران، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۵ ق، ۳۷۱ ص، وزیری.

۲/۳. **منهاج البراعة فی شرح نهج البلاغه**: این شرح را قطب‌الدین سعید بن عبدالله بن حسین راوندی، مشهور به قطب راوندی (م: ۵۷۳ ق) نگاشته است. منهاج البراعة، شرحی مهم و معروف است و همه نهج البلاغه را دربرمی‌گیرد. شارح در آغاز شرح تصریح می‌کند که پیش از این، خطبه اول نهج البلاغه را به گونه‌ای مفصل شرح کرده و سپس این شرح را بر تمام نهج البلاغه نگاشته است. او شرحش را در اواخر شعبان ۵۵۶ ق به پایان رسانیده است. به گمان شماری از کارشناسان، این شرح،

سومین شرح نهج البلاغه است.

شرح راوندی پس از او، مورد مراجعه دانشمندان قرار گرفت و ابن ابی‌الحدید در شرح خویش، در مواردی پرشمار مطالب وی را نقل کرده و به معارضه با او پرداخته است. کیدری در شرحش و علی بن ناصر در اعلام نهج البلاغه، مطالبی از این شرح نقل کرده‌اند. سرآغاز شرح چنین است: الحمد لله الذی جعل آل محمد أصول البراعة و فروعها...

نسخه‌های متعددی از شرح راوندی در دست است و تاکنون سه بار به چاپ رسیده است: بار نخست در حیدرآباد هند، در سه جلد به سال ۱۴۰۳ ق و با تصحیح شیخ عزیزالله عطاردی؛ بار دوم در هند؛ و بار سوم در قم، کتابخانه آیت الله مرعشی به سال ۱۴۰۶ ق و با تصحیح سید عبداللطیف قرشی کوه‌کمری به چاپش همّت گمارده است.

۳/۳. حدائق الحقائق فی فسر دقائق أفصح الخلائق: این کتاب، نوشته قطب‌الدین ابوالحسن محمد بن حسین بیهقی کیدری نیشابوری، مشهور به قطب‌الدین کیدری (زنده در سال ۶۱۰ ق) است. کیدری، {P}. برای آگاهی بیشتر از شرح حال وی، ر.ک: طباطبایی، سید عبدالعزیز، «نهج البلاغه عبر القرون»، مجله تراثنا، ش ۳۸ و ۳۷، ص ۳۱۹-۳۰۲. {P}.

شرحش را در اواخر شعبان سال ۵۷۶ به پایان رسانیده و در آن از شرح قطب‌الدین راوندی «منهاج البراعه» و شرح فرید خراسان «معارج نهج البلاغه» بهره‌جسته است. سرآغاز شرح چنین است: الحمد لله الذی جلّ جناب عظمته من أن يتصور بایوهام... از شرح کیدری نسخه‌هایی چند در دست است و تاکنون سه بار به چاپ رسیده است: بار نخست در هند به سال ۱۴۰۴ ق و با تصحیح شیخ عزیزالله عطاردی در سه جلد؛ بار دوم تجدید همان چاپ در تهران به سال ۱۴۱۵ ق؛ و بار سوم در ایران با تحقیق مجدد.

۴/۳. شرحی ناشناخته از قرن هشتم یا شرح علامه حلّی: این شرح را علامه جمال‌الدین ابومنصور حسن بن یوسف بن مطهر حلّی (م: ۷۲۶ ق) نوشته است. درباره شرح علامه حلّی بر نهج البلاغه، نظریه کتاب‌شناسان گوناگون است. علامه

حلی در کتاب خلاصه الأقوال فی معرفة الرجال، در ضمن آثار خویش، از کتاب مختصر نهج البلاغه یاد کرده است، ولی در الذریعه آمده است که در برخی نسخه‌های الخلاصه نام شرح یادشده، کتاب مختصر شرح نهج البلاغه است در کشف الحجب توضیح آمده است که علامه حلی شرح ابن میثم را خلاصه کرده و ظاهر این سخن چنین است که او نسخه‌ای از کتاب را دیده است. در روضات الجنات نیز از شرح نهج البلاغه، ضمن آثار موجود علامه حلی یادشده است. {P. خوانساری: روضات الجنات، ص ۱۷۲. P}.

نسخه‌ای از شرح نهج البلاغه‌ای در کتابخانه علی اصغر مهدوی در تهران موجود است که طبق قرینه‌های قطعی، نویسنده آن از دانشمندان سده هشتم هجری است و می‌گویند این شرح، همان شرح علامه حلی است. خوشبختانه این نسخه با تحقیق شیخ عزیزالله عطاردی با عنوان شرح نهج البلاغه، در سال ۱۳۷۵ ش، در ۵۳۰ صفحه منتشر شده است، ولی محقق، انتساب آن را به علامه حلی یقینی نمی‌داند.

از قرینه‌ها برمی‌آید که احتمال انتساب این کتاب، به علامه حلی مردود نیست؛ از جمله آن‌که در این شرح، پرسش و پاسخی میان شارح و خواجه رشیدالدین فضل‌الله همدانی طرح شده است که این‌گونه پرسش و پاسخ‌ها، میان علامه حلی و خواجه رشیدالدین در موارد پرشمار دیگر نیز در دست است. یکی از این آثار رساله فوائد زیارت خواجه رشیدالدین فضل‌الله است که آن را در سال ۷۰۹ ق در پاسخ به علامه حلی نگاشته است. همچنین مناظره‌ای میان علامه حلی و خواجه رشیدالدین درباره جمع بین آیه «قُلْ رَبِّ زِدْنِي عِلْمًا» و حدیث امام علی علیه السلام: «لَوْ كُشِفَ الْغِطَاءُ مَا ازْدَدْتُ يَقِينًا»، صورت گرفته است که نسخه آن در دست است. در کتاب کاوشی در نهج البلاغه درباره انتساب این شرح به علامه حلی، بحث شده است.

۴. در دفاع از نهج البلاغه

دشمنان اسلام و معاندان مذهب جعفری، استاد عطاردی بر مطالب و اندیشه‌های بلند مطرح شده در نهج البلاغه شبهاتی نموده‌اند که نمونه‌ای از آن‌ها طرح شبهات

واهی علیه این کتاب گران‌سنگ است. نمونه‌ای از این شبهات چنین است:
الف- سطح معرفتی نهج البلاغه از سطح فهم و فرهنگ آن دوره - دوره‌ای که این کلمات در آن عصر و شرایط اجتماعی بیان شده، یعنی نیمه اول سده اول هجری - بسیار رفیع‌تر است. به‌همین دلیل، ساخته و پرداخته دوره‌های بعدی، یعنی دوره سید رضی است.

ب- روایت‌های نهج البلاغه فاقد سند روایی است و قابل استناد نیست.

ج- واهی‌تر از دو شبهه مذکور این است که عده‌ای مطالب آن را برگرفته از مطالب زردشتی دانسته‌اند.

استاد عطاردی در رد هر کدام از شبهه‌های مذکور رساله‌ای نگاشته‌اند. ایشان در رد شبهه اول رساله گردآورندگان سخنان امیرالمؤمنین علیه‌السلام قبل از سید رضی و در رد شبهه سوم رساله پاسخ به معاندان نهج البلاغه را نگاشته و در رد شبهه دوم کتاب استناد نهج البلاغه تألیف امتیاز علی خان العرشی تعلیق و تحشیه و منتشر نموده است.

۵. موارد دیگر

استاد عطاردی درباره موضوعات متعددی که به‌نحوی مرتبط با نهج البلاغه بوده، آثاری را نگاشته که عنوان آن‌ها چنین است:

اجازات نهج البلاغه، انتشارات عطارد، چاپ اول ۱۳۷۳ ش، ۱۵ ص، رقعی.

امیرالمؤمنین علیه‌السلام و نهج البلاغه، انتشارات عطارد، چاپ اول ۱۳۷۹ ش، ۶۵۲ ص، وزیری.

الشریف الرضی محمد بن الحسین الموسوی، هند، حیدرآباد، چاپخانه عزیزیه، چاپ اول ۱۴۰۱ ق، ۳۸ ص، رقعی.

علمای خراسان و نهج البلاغه، انتشارات عطارد، چاپ اول، ۱۳۷۳ ش، ۴۰ ص، رقعی.